RIG-VEDA-SAMHITÂ

THE

SACRED HYMNS OF THE BRÂHMANS

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SÂYANÂKÂRYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION

VOLUME IV

MANDALA X

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

HIS HIGHNESS THE MAHÂRÂJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1892

[*All rights reserved*]

उरुऽव्यचाः । नः । महिषः । शर्म । यंसत् । अस्मिन् । हवे । पुरुऽहूतः । पुरुऽक्षुः ।
सः । नः । प्रऽजायै । हरिऽअश्व । मृळय । इंद्र । मा । नः । रिरिषः । मा । परा । दाः ॥ ८ ॥

उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनो महिषो महान्पूज्यो वा पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः पुरुक्षुर्बहुनिवासः ॥ क्षियतेर्मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा॰ ३. २. १८०. १. । इति डुप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरुभिर्बहुभिः शब्यमानः स्तूयमानः ॥ पूर्ववड्डुप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि क्विपि वानित्यमागमशासनमिति तुगभावः ॥ ईदृश इंद्रोऽस्मिन्हवे यज्ञे । हूयंतेऽस्मिन्हवींषीति हवो यज्ञः ॥ जुहोतेरधिकरणेऽप् ॥ यद्वा । अस्मिन्हवे त्वद्विषय आह्वाने ॥ भावेऽनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥ नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु । ददात्वित्यर्थः ॥ यमेर्लेट्यडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् ॥ हे हर्यश्व हरी अश्वौ यस्य तादृश हे इंद्र स त्वं नोऽस्माकं प्रजायै । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां मृळय । सुखय । नोऽस्मान्मा रीरिषः । मा हिंसीः । मा च परा दाः । परादानं परित्यागः । मा परित्याक्षीरित्यर्थः ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवंत्विंद्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।
वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥
ये । नः । सऽपत्नाः । अप । ते । भवंतु । इंद्राग्निऽभ्यां । अव । बाधामहे । तान् ।
वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिऽस्पृशं । मा । उग्रं । चेत्तारं । अधिऽराजं । अक्रन् ॥ ९ ॥

नोऽस्माकं ये सपत्नाः शत्रवस्तेऽप भवंतु । अपगता भवंतु । स्वस्थानादपगताः प्रच्युता भवंतु । तान्सपत्नानिंद्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता वयमव बाधामहे । निकृष्टतरं विनाशयामः । अपि च वसवो रुद्रा आदित्याश्च मा मामुपरिस्पृशमुन्नतपदस्य संस्प्रष्टारं सर्वेभ्यः श्रेष्ठमक्रन् । कुर्वंतु । तथोग्रमुद्गूर्णबलं चेत्तारं चेतितारं ॥ छांदस इडभावः ॥ सर्वस्य ज्ञातारमधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वंतु ॥ करोतेश्छांदसे लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १० ॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्यानि सूक्तानि । तत्र नासदासीदिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं । परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः । वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात्तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुक्रांतं । नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं त्विति ॥ गतो विनियोगः ॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नंभः किमासीद्गहनं गभीरं ॥ १ ॥
न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीं । न । आसीत् । रजः ।
नो इति । विऽओम । परः । यत् ।
किं । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अंभः । किं । आसीत् । गहनं । गभीरं ॥ १ ॥

तपसस्तन्महिनाजायतैकमित्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपंचा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तदसच्छशविषाणवन्निरुपाख्यं नासीत् । न हि तादृशात्कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति । तथा नो सन्नैव सदात्मवत्सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत् । यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि संभवति । कुतस्तयोस्तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः । तर्ह्यात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसंगः । अथोच्येत । न । आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि

तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्। अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह। नासीद्रज इत्यादि। लोका रजांस्युच्यंते। नि° ४. १९.। इति यास्कः। अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनं। व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तना: पातालादयः पृथिव्यंता नासन्नित्यर्थः। तथा व्योमांतरिक्षं तदपि नो नैवासीत्। पर इति सकारांतं परस्तादित्यर्थे वर्तते॥ परशब्दाच्छांदसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः॥ परो व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकांतं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः। अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्मांडं स्वरूपेण निषिद्धं भवति। अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति। किमावरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातमावरीवः। अत्यंतमावृणुयात्। आवार्याभावात्तदावरकमपि नासीदित्यर्थः॥ वृणोतेर्यङ्लुगंताच्छांदसे लङि तिपि रूपमेतत्॥ यद्वा। किमिति प्रथमैव। किं तत्त्वमावरकमावृणुयात्। आवार्याभावादाव्रियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः। आवृण्वत्तत्तत्त्वं कुह कुत्र देशेऽवस्थायावृणोति। आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः॥ किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः। कु तिहोः। पा° ७. २. १०४.। इति प्रकृतेः क्वादेशः॥ कस्य शर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे वा निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात्। जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः। तस्यां हि सत्यां ब्रह्मांडस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात्प्रलीना इति कस्य कस्चिदपि भोक्ता न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तन्न घटत इत्यर्थः। एतेन भोग्यप्रपंचवद्भोक्तृप्रपंचोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति॥ किंशब्दादुत्तरस्य ङसः साविकाच इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः। सुपां सुलुगिति शर्मणः सप्तम्या लुक्॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्मांडस्य निषेधेन तदंतर्गतमप्सत्त्वमपि निराकृतं तथाप्यापो वा इदमग्रे सलिलमासीत्। तै° सं° ७. १. ५. १.। इत्यादिश्रुत्या कश्चिदपां सद्भावमाशंकेत। तं प्रत्याचष्टेऽंभः किमासीदिति। गहनं दुष्प्रवेशं गभीरं दुःखस्थानमत्यगाधं ईदृशमंभः किमासीत्। तदपि नैवासीदित्यर्थः। श्रुतिस्त्ववांतरप्रलयविषया॥

न मृ॒त्युरा॑सीद॒मृतं॒ न तर्हि॒ न रात्र्या॒ अह्न॑ आसीत्प्रके॒तः।
आनी॑दवा॒तं स्व॒धया॒ तदेकं॒ तस्मा॑द्धा॒न्यन्न प॒रः किं च॒नास॑॥२॥

न। मृ॒त्युः। आ॒सी॒त्। अ॒मृत॑म्। न। तर्हि॑। न। रात्र्याः॑। अह्नः॑। आ॒सी॒त्। प्र॒ऽके॒तः।
आनी॑त्। अ॒वा॒तम्। स्व॒धया॑। तत्। एक॑म्। तस्मा॑त्। ह॒। अ॒न्यत्। न। प॒रः। किम्।
च॒न। आ॒स॒॥२॥

ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह। न मृत्युरासीदिति। ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतममृतममरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि स्यात् तत्राह। अमृतं न तर्हीति। तर्हि तस्मिन्प्रतिहारसमये। अयं भावः। सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावान्निष्प्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते। तथैव स मृत्युः सर्वं जगत्संहरत इति किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति। एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते। यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनं। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः। क° उ° २. २५.। इति। नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह। न राऽय इति। न रात्र्या अह्नश्च प्रकेतः प्रज्ञानमासीत्। तद्धेतुभूतयोः सूर्याचंद्रमसोरभावात्। एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः। कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः। उपचारादिति ब्रूमः। यथेदानींतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि कालवाची प्रत्ययः। यदवादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति। तत्सकलवेदांतप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वमानीत्। प्राणितवत्। नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति तस्य प्राणसंबंधाभावात् तत्राहानीदवातमिति। अयमाशयः। आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबंध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयंते। तत्र

समुदायो न विधीयते यथाग्नेयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात्। किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना जुहोतीति वाक्यांतरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानं। तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निषेधानुपपत्तिप्रसंगात् अतोऽनेन कर्तृत्वेनेदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति। नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबंधासंभवात्सांख्याभिमता स्वतंत्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतेति कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह स्वधयेति। स्वस्मिन्धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया। तया तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत्॥ सहयुक्तेऽप्रधाने। पा॰ २. ३. १९.। इति तृतीया सहशब्दयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति वृद्धो यूना। पा॰ १. २. ६५.। इति निपातनाल्लिंगात्॥ अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातंत्र्यं निवार्यते। यद्यप्यसंगस्य ब्रह्मणस्तया सह संबंधो न संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबंधोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य। एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातं। ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्यत्वाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तमानीदवातमिति। ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसंग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः। मैवं। अयुक्तिदृष्टैक्यावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितं। ननु दृग्दृश्याविति द्वावेव पदार्थावानीदवातं स्वधयेति तौ चेदंगीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यन्नासीद्रज इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति। तस्माद्ध तस्मात्खलु पूर्वोक्तान्मायासहिताद्ब्रह्मणोऽन्यत्किं चन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगन्नास। न बभूव॥ छंदस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शंक्यः। असत्त्वे चाप्रसक्तत्वान्न निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति। परः परस्तात्सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत्तदानीं न बभूवेत्यर्थः। अन्यथोक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः॥

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकं॥ ३॥
तमः। आसीत्। तमसा। गूळ्हं। अग्रे। अप्रऽकेतं। सलिलं। सर्वं। आः। इदं।
तुच्छ्येन। आभु। अपिऽहितं। यत्। आसीत्। तपसः। तत्। महिना। अजायत। एकं॥ ३॥

ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत्कथं तर्हि तस्य जन्म। जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावांतरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यंभावात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते। कथं तस्य जन्म। अत आह। तमसा गूळ्हमग्र इति। अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा गूळ्हं। यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत्। आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते। तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति। आच्छादकात्तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते। एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यत इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यंते ते प्रत्याख्याताः। ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्रज इत्यादिनिषेधः। तत्राह तम आसीदिति। तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणं। तद्रूपता तदात्मनां। यतः सर्वं जगत्प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः। नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवार्यत्वाज्जगत्कर्म। कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यं। तत्राह। अप्रकेतमिति। अप्रकेतमप्रज्ञायमानं। अयमर्थः। यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनं। अत एव मनुना स्मर्यते। आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं। अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः। मनु॰ १. ५.। इति कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह। सलिलं॥ सल गतौ। औणादिक इलच्॥ इदं दृश्यमानं सर्वं जगत्सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नमाः। आसीत्॥ अस्तेर्लङि तिपि बहुलं छंदसीतीडभावे हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपे तिप्यनस्तेः। पा॰ ८. २. ७३.। इति पर्युदासादीकाराभावः॥ यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमं। सलिलमिव। यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगन्न शक्यविज्ञानमित्यर्थः। ननु विविधविचि-

त्स्वरूपभूयसः प्रपंचस्य कथमतितुच्छेन तमसा चौरेण नीरस्येवाभिभवः। तथा तमोऽपि चौरवद्बलवदित्येवोच्यते। तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह। तुच्छ्येनेति। आ समंताद्भवतीत्याभु तुच्छ्येन ॥ छांदसो यकारोपजनः ॥ तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादितमासीत् ॥ दधातेः कर्मणि निष्ठा। दधातेर्हिः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ एकमेकीभूतं कारणेन तमसाविभागतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य महिना माहात्म्येनाजायत। उत्पन्नं। तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं चान्यत्राम्नायते। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। मुं॰ उ॰ १.१.९.। इति ॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्।
सतो बंधुमसति निरविंदन्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥४॥
कामः। तत्। अग्रे। सं। अवर्तत। अधि। मनसः। रेतः। प्रथमं। यत्। आसीत्।
सतः। बंधुं। असति। निः। अविंदन्। हृदि। प्रतिऽइष्य। कवयः। मनीषा ॥४॥

ननूक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबंधनमित्यत आह कामस्तदग्र इति। अग्रेऽस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत। सम्यगजायत। सिसृक्षा जातेत्यर्थः। ईश्वरस्य सिसृक्षा वा किंहेतुकेत्यत आह मनस इति। मनसोऽंतःकरणस्य संबंधि वासनाशेषेण मायायां विलीनेऽंतःकरणे समवेतं। सामान्यापेक्षमेकवचनं। सर्वप्राण्यंतःकरणेषु समवेतमित्यर्थः। एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातं। तादृशं रेतो भाविनः प्रपंचस्य बीजभूतं प्रथममतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म यद्यतः कारणात्सृष्टिसमय आसीत् अभवत्। भूष्णु वर्धिष्ण्वजायत परिपक्वं सत्फलोन्मुखमासीदित्यर्थः। तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षाजायतेत्यर्थः। तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत्सृजति। तथा चाम्नायते। सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच। तै॰ आ॰ ८.६.। इति श्रुत्यात्मनेत्थमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति। सतः सत्त्वेनेदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतो बंधुं बंधकं हेतुभूतं कल्पांतरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रांतदर्शिनो अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनो हृदि हृदये निरुद्धया मनीषा मनीषया बुद्ध्या ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥ प्रतीष्य विचार्य ॥ अन्येषामपीति सांहितिको दीर्घः ॥ असति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविंदन्। निष्कृष्यालभंत। विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त्।
रेतोधा आसन्महिमान आसन्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥५॥
तिरश्चीनः। विऽततः। रश्मिः। एषां। अधः। स्वित्। आसी३त्। उपरि। स्वित्।
आसी३त्।
रेतःऽधाः। आसन्। महिमानः। आसन्। स्वधा। अवस्तात्। प्रऽयतिः। परस्तात् ॥५॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतुत्वेनोक्तानि। अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यं प्रतिपाद्यते। येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्र इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति यत्कर्मैषामविद्याकामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां रश्मी रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिरुदयानंतरं निमेषमात्रेण युगपत्सर्वं जगद्व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गो विततो विसृत आसीत्। स्विदासीदिति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते ॥ विचार्यमाणानां। पा॰ ८.२.९७.। इति प्लुतः। तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः। स्विदिति वितर्के ॥ स कार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनस्तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवाधोऽधस्तादासीत्। अहोस्विदुपर्युपरिष्टात्किमासीत् ॥ उपरि स्विदासीदिति च। पा॰ ८.२.१०२.। इत्यनुदात्तः प्लुतः ॥

आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः । तै॰ आ॰ ८. १. । इत्यादिकया पंचमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत्क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत्सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यंते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावा रेतोधा रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवा आसन् अन्ये भावा महिमानः ॥ स्वार्थिक इमनिच् ॥ महांतो वियदादयो भोग्या आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तै॰ आ॰ ८. ६. । इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा । अन्नमेतत् । भोग्यप्रपंचोऽवस्तादवरो निकृष्ट आसीत् । प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात्पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपंचं भोक्तृप्रपंचस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः ॥ विभाषा पराबराभ्यां । पा॰ ५. ३. २९. । इति प्रथमार्थेऽस्तातिः । अस्ताति च । पा॰ ५. ३. ४०. । इत्यवरशब्दस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायामीषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः ॥

को अ॒द्धा वे॑द॒ क इ॒ह प्र वो॑च॒त्कुत॒ आजा॑ता॒ कुत॑ इ॒यं विसृ॑ष्टिः ।
अ॒र्वाग्दे॒वा अ॒स्य वि॒सर्ज॑ने॒नाथा॒ को वे॑द॒ यत॑ आब॒भूव॑ ॥ ६ ॥
कः । अ॒द्धा । वे॒द॒ । कः । इ॒ह । प्र । वो॒च॒त् । कुतः॑ । आऽजा॑ता । कुतः॑ । इ॒यम् । विऽसृ॑ष्टिः ।
अ॒र्वाक् । दे॒वाः । अ॒स्य । वि॒ऽसर्ज॑नेन । अथ॑ । कः । वे॒द॒ । यतः॑ । आ॒ऽब॒भूव॑ ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह । को अद्धेति । कः पुरुषोऽद्धा पारमार्थ्येन वेद । जानाति । को वेहास्मिँल्लोके प्र वोचत् । प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिर्विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् कुतः कस्माच्च निमित्तकारणादाजाता । समंताज्जाता । प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक्को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवा अजानंतः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यंति वक्तुं च शक्नुवंतीत्यत आह । अर्वागिति । देवास्त्वस्य जगतो विसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनंतरं विविधं यद्भौतिकं सर्जनं सृष्टिस्तेनार्वागर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अजानंतो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्विज्ञानत्वं निगमयति । अथैवं सति देवा अपि न जानंति किल । तद्व्यतिरिक्तः को नाम मनुष्यादिर्वेद तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणात्कृत्स्नं जगदाबभूव अजायत ॥

इ॒यं विसृ॑ष्टि॒र्यत॑ आब॒भूव॒ यदि॑ वा द॒धे यदि॑ वा॒ न ।
यो अ॒स्याध्य॑क्षः पर॒मे व्यो॑म॒न्त्सो अ॒ंग वे॑द॒ यदि॑ वा॒ न वेद॑ ॥ ७ ॥
इ॒यम् । विऽसृ॑ष्टिः । यतः॑ । आ॒ऽब॒भूव॑ । यदि॑ । वा॒ । द॒धे । यदि॑ । वा॒ । न ।
यः । अ॒स्य॒ । अधि॑ऽअक्षः । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् । सः । अ॒ंग । वे॒द॒ । यदि॑ । वा॒ । न । वेद॑ ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगद्दुर्धरमपीत्याह । इयमिति । यत उपादानभूतात्परमात्मन इयं विसृष्टिर्विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिराबभूव आजाता सोऽपि किल यदि वा दधे धारयति यदि वा न धारयति । एवं च को नामान्यो धर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च पारमार्षं सूत्रं । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् । वेदां॰ १. ४. २३. । इति । यद्वा । अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव दृढयति । को वेदेत्यनुवर्तते । इयं विविधा सृष्टिर्यत आबभूव आ समंताज्जायतेति को वेद । न कोऽपि । मास्त्येव जगतो जन्म कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रांता भवंत्यपि । यतः ॥ अनिकर्तुः

प्रकृतिः । पा॰ १. ४. ३०. । इत्यपादानसंज्ञायां पंचम्यास्तसिल् ॥ यस्मात्परमात्मन उपादानभूतादाबभूव तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रांताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदध इदं जगत्ससर्ज यदि वा न ससर्ज । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । स एव विदधे । तं को वेद । अजानंतोऽपि बहवो जडात्प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत्स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो विधानमजानंतोऽपि । स एवोपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानादन्यस्तटस्थ एवेश्वरो विदध इति हि बहवः प्रतिपन्नाः । देवा अपि यन्न जानंति तदर्वाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यंतदुरवबोधना तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशंक्य तत्सद्भाव ईश्वरो वेद प्रमाणयति । यो अस्येति । अस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतो योऽध्यक्ष ईश्वरः परम उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्याकाश आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे । यद्वा ॥ अवतेस्तर्पणार्थादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधयोरूट् । सप्तम्या लुक् । न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः ॥ व्योमनि विशेषेण तृप्ते । निरतिशयानंदस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । अवतिर्गत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गंतव्ये । देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा । अवतिर्ज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे । स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि । छां॰ उ॰ ७. २४. १. । इति । ईदृशो यः परमेश्वरः सो अंग । अंगेति प्रसिद्धौ । सोऽपि नाम वेद जानाति । यदि वा न वेद न जानाति । को नामान्यो जानीयात् । सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

यो यज्ञ इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञाख्यस्यार्षं । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते । अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतो योऽर्थः सैव देवता । तत्कर्ता प्रजापतिरेव देवता । तथा चानुक्रांतं । यो यज्ञो यज्ञः प्राजापत्यो जगत्याद्येति ॥ गतो विनियोगः ॥

यो यज्ञो विश्वतस्तंतुभिस्तत एकशतं देवकर्मेभिरायतः ।
इमे वयंति पितरो य आययुः प्र वयाप वयेत्यासते तते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तंतुऽभिः । ततः । एकऽशतं । देवऽकर्मेभिः । आऽयतः ।
इमे । वयंति । पितरः । ये । आऽययुः । प्र । वय । अप । वय । इति । आसते । तते ॥ १ ॥

तंतुभिस्तनितृभिर्विस्तारयितृभिर्वियदादिभूतैर्यः सर्गात्मको यज्ञो विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतं । एकं च शतं चैकशतं ॥ संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ एकोत्तरशतमित्यर्थः । ब्रह्मा येषु शतसंख्येष्वात्मीयसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या । जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते । यथा शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्य आत्मैकशत इति । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यंतं देवकर्मेभिर्देवानुद्दिश्य भोक्तृभिः कृतैः कर्मभिरायतः । दीर्घीभूतः । तावत्कालावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् । ˉˉ । पितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वसृजो देवा वयंति । निर्मिमते । ये देवा आययुः स्रष्टव्यं सर्वं जगत्स्ववयनेन व्यापुः । अपि च प्र वयाप वयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपंचस्य सर्जनं । अपवानं नामापकृष्टस्य निकृष्टस्याचेतनस्य भोग्यप्रपंचस्य सर्जनं ॥ वेञ् तंतुसंताने । समुच्चयेऽन्यतरस्यां । पा॰ ३. ४. ३. । इति लोट् । तस्य लोटो हिस्वावित्यनुवृत्तेर्हिरादेशः । शब्गुणायादेशाः । अतो हेरिति लुक् ॥ प्र वयाप वयेति वयंतः प्रवाणमपवानं च कुर्वंत इत्यर्थः । एवंभूताः संतस्ते विश्वसृजस्तते विस्तृते सत्यलोक आसते । प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते ॥ यद्वा । ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञ एवंरूपकत्वेन पटात्मना वर्ण्यते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तंतुभिस्तंतुस्थानीयैरग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदैः सप्तभिश्छंदोभिर्वा सर्वतो विश्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतं । तृतीयार्थे प्रथमा । एकाधिकेनाग्निचयनेन युक्तैर्देवकर्मेभिर्गवामयनप्रभृतिकैर्विश्वसृजामयनांतैरेकाहादिसत्रात्मकैर्वायतो दीर्घीभूत एवमायतो विस्तारवान्यज्ञात्मकोऽयं पटः प्रजापतिना सृष्टः । तं पटं पितरोऽस्माकं पितृभूता इमेऽंगिरसो वयंति । तस्य पटस्य प्राचीनतंतुस्थानीयानि सूत्रशस्त्राणि प्र वय त्वं कुरु अप वय